

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В СФЕРІ «ЛАНДШАФТУ ПАМ'ЯТІ» НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ. АНАЛІЗ З ПЕРСПЕКТИВИ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

Перепелкін І. О.

ВСТУП

Ще у 18 столітті Емер де Ваттель зазначав, що «навмисне руйнування громадських пам'ятників, храмів, гробниць, статуй, картин тощо» було «абсолютно засуджено, навіть звичаєвим правом народів, як таке, що ніколи не сприяє законній меті війни».¹ Однак руйнування місць пам'яті залишається актуальним і в 21 столітті, і, як показує випадок російсько-української війни, воно є частиною як гібридної, так і більш традиційної війни.

Термін «війни пам'яті» був введений Миколою Копосовим для опису міждержавного процесу прийняття законів про пам'ять із суперечливими наративами. За словами Копосова, російський випадок «переконливо демонструє зміну природи законодавства з питань минулого», що може «потенційно призвести до «стрілянини»».²

Ця «стрілянина» відкрито розпочалася 24 лютого 2022 року, коли Російська Федерація оголосила про початок так званої «Спеціальної військової операції», однією з цілей якої було нав'язування своєї політики пам'яті сусідній країні.

Чіткий зв'язок між російською політикою пам'яті та поточним збройним конфліктом з Україною легко встановити, оскільки більшість російських законів про пам'ять, що запроваджують виключно героїчну інтерпретацію ролі СРСР у «Великій Вітчизняній війні» (1941–1945), були запроваджені після анексії Криму та вторгнення на Донбас у 2014 році.

Після конституційних поправок 2020 року, які проголосили Росію наступницею СРСР, вона тепер вважає себе законним охоронцем «правильної історичної інтерпретації» героїчної пам'яті про «Велику Вітчизняну війну», тоді як будь-який суперечливий погляд вважається потенційно образливим та ворожим. Це також стосується збереження та захисту відповідних пам'ятників, що вважається частиною ширшої програми інформаційної війни Росії, спрямованої проти України.

На рівні ідеології, Російська Федерація регулярно намагалася виправдати війну необхідністю відновити єдність росіян та українців як єдиного російського народу, заперечуючи українській державі та культурі право на

¹ de Vatte, J.E. *Le Droit des Gens ou principes de la loi naturelle appliques a la conduite et aux affaires des Nations et des Souverains*, VoL. II, Livre III, chapitre IX, Institut Henri Dunant, Geneve, 1983, p. 125

² Kopusov, N. *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*, 1st ed.(Cambridge: Cambridge University Press, 2017), p. 45.

існування. Як зазначила Олександра Ксантакі – спеціальний доповідач по культурним питанням при ООН, «ставлення під сумнів та заперечення української ідентичності та історії як виправдання війни є порушенням права українців на самовизначення та їхніх культурних прав»³. Це заперечення ідентичності здійснюється, серед іншого, шляхом навмисного знищення існуючих пам'ятників та встановлення нових, які просувають російський наратив пам'яті на окупованих територіях України.

Ціллю нинішнього дослідження є аналіз меморіальної політики, реалізованої Російською Федерацією на окупованих територіях України з перспективи міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права. Методологія статті базується на індукції та дедукції.

1. Зміна ландшафту пам'яті на окупованих територіях України

Пам'ятники вписують значення та пам'ять простору в матеріальність, формуючи те, як сприймається ландшафт, та конструюючи інтерпретаційний простір ідентичності. У контексті поточного вторгнення окупація українських територій супроводжується навмисною трансформацією ландшафту пам'яті, спрямованою на відновлення того, що російська держава вважає «правильною» інтерпретацією історії, та формування нової ідентичності окупованих територій.

«Ландшафт пам'яті» розуміється як «ландшафт, у якому матеріально та символічно зберігається пам'ять або спогади, (часто суперечливі одна одній) спільноти, до якої належить певний ландшафт».⁴ Ця концепція досліджує «культурне конструювання колективних ідентичностей через відчутні місця, на яких прищеплюється спільна історична свідомість».⁵ Зміни в ландшафті пам'яті стосуються знесення/встановлення пам'ятників.

По-перше, російська окупаційна влада активно демонтує пам'ятники, пов'язані з політикою пам'яті в Україні. Наприклад, меморіал, присвячений українському оперному співакові Василю Ярославовичу Сліпаку, який загинув під час російсько-української війни, був знесений поблизу села Мироновське (Луганська область)⁶. У Маріуполі⁷ та Луганську⁸ було зруйновано пам'ятник

³ Cultural destruction in Ukraine by Russian forces will reverberate for years, UN rights expert warns. *UN News*, May 25, 2022. URL: <https://news.un.org/en/story/2022/05/1119052>

⁴ Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації: дис. ... д-ра архіт.: 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури / Богдан Черкес. – К., 2006. – 402 с

⁵ *Ibidem*

⁶ На Донеччині вдруге зруйнували пам'ятник Василю Сліпаку «Міфу». *Новинарня*. URL: <https://novynarnia.com/2022/07/10/na-donechchyni-vdruge-zrujnuvali-pamyatnyk-vasylyu-slipaku-mifu>

⁷ У Маріуполі знесли пам'ятник жертвам Голодомору: мовляв, постраждала зовсім не Україна. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/war/u-mariupoli-znesli-pam-yatnik-zhertvam-golodomoru-movlyav-postrazhdala-zovsim-ne-ukrajina-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-amp-12016782.html>

⁸ «Вчергове змінили історію». Окупанти у Луганську демонтували пам'ятники жертвам сталінських репресій та Голодомору. *Суспільне Донбас*. URL: <https://suspilne.media/amp/donbas/792915-v-okupovanomu-lugansku-demontovali-pamatniki-zertvam-stalinskih-represij-ta-golodomoru/> <https://suspilne.media/amp/donbas/792915-v-okupovanomu-lugansku-demontovali-pamatniki-zertvam-stalinskih-represij-ta-golodomoru/>

українським жертвам сталінського Голодомору. У Мелітополі (Запорізька область) окупаційна влада демонтувала пам'ятник українському поету Тарасу Шевченку з центральної площі міста⁹. У тимчасово окупованому Мангуші Донецької області окупаційна влада знесла пам'ятник гетьману українського козацтва Петру Конашевичу-Сагайдачному¹⁰.

По-друге, окупаційна влада активно встановлює пам'ятники, пропагуючи російську політику пам'яті. Загалом 20 пам'ятників Леніну було встановлено в окупованих Росією регіонах України після початку повномасштабної війни. Новий пам'ятник Олександрю Невському як покровителю російської морської піхоти замінив меморіал українським солдатам у Маріуполі¹¹. У Лисичанську (Луганська область) було повторно встановлено пам'ятник радянському маршалу Клименту Ворошилову. 8 травня 2025 року Комуністична партія Росії відкрила пам'ятник Йосипу Сталіну в окупованому Мелітополі, Запорізька область¹². У окупованому місті Берислав (Херсонська область) українських ветеранів війни змусили відновити пам'ятник «радянським воїнам-визволителям від нацистських загарбників»¹³.

Сам президент України Володимир Зеленський заявив, що знищення пам'ятників та музеїв на окупованих територіях відбувається, «щоб схилити людей до відмови від своєї національної ідентичності» Росія не повністю стирає пам'ять про українську історію на окупованих територіях, а радше переосмислює її за допомогою повсюдної пропаганди, зокрема, встановлюючи пам'ятники в окупованих містах. Росія не лише знищує українську історію та культуру; її сучасна політика пам'яті передбачає використання української історії як зброї проти України.

Вибіркове видалення пам'ятників Росією є частиною цілеспрямованої стратегії реабілітації сприятливих аспектів радянського минулого, одночасно приховуючи злочини комуністичної епохи та царської Росії, а також прославляючи російський імперіалізм, який легітимізує захоплення земель Московією та придушує будь-які сліди окремої української національної ідентичності.

Навмисне знищення пам'ятників під час збройного конфлікту в сучасній війні є прикладом феноменів «ідентичиду» та «урбициду». Термін «ідентичид» використовується для опису навмисного руйнування будівель, що належать переслідуванню меншинам, особливо коли руйнування є прелюдією до геноциду, наприклад, напади на синагоги в Німеччині у Кришталеву ніч,

⁹ У Мелітополі окупанти демонтували пам'ятник Тарасу Шевченку. *Читомо*. URL: <https://chytomo.com/u-melitopoli-rosijski-zaharbynyky-demontuvaly-pam-iatnyk-tarasushevchenku/>

¹⁰ Російські загарбники знесли в Мангуші пам'ятник Гетьману Сагайдачному, – Андрющенко. *Lb.Ua*. URL: https://lb.ua/society/2022/05/07/516061_rosiyski_zaharbniki_znesli.html

¹¹ Росіяни встановлюють в окупованому Маріуполі пам'ятник Олександрю Невському. *Lb.Ua*. URL: https://lb.ua/society/2022/09/12/529133_rosiyani_vstanovlyuyut_okupovanomu.html

¹² Загарбники поставили пам'ятник Сталіну в окупованому Мелітополі. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/05/09/7511394/index.amp>

¹³ У захопленому росіянами Бериславі на постаменті під старим танком з'явився напис «сдохни путін». *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-regions/3479002-u-zahoplenomu-rosianami-berislavi-na-postamenti-pid-starim-tankom-zavivsa-napis-sdohni-putin.html>

9 листопада 1938 року, та руйнування мечетей під час Балканського конфлікту 1990-х років. Ідентифікацію можна охарактеризувати як вбивство спорідненості між людьми та місцем і ліквідація зв'язку, який лежить в основі індивідуальної, громадської та національної ідентичності.

Окрім зміни ландшафту пам'яті політика ідентифікації реалізується в Україні, серед іншого, через перевиховання українських дітей на окупованих територіях, постійну політичну пропаганду та переслідування на окупованих територіях, а також систематичне впровадження освітніх стандартів Російської Федерації в українських навчальних закладах, що включає навчальну програму з історії.

Урбіцид визначається, по-перше, навмисним та невибірковим нападом на міста, а по-друге, навмисним (не випадковим) руйнуванням символічних місць та будівель, важливих для етнічної чи національної ідентичності, у поєднанні зі знищенням буденних, звичайних просторів та будівель, в яких вбудовані повсякденні практики звичайних людей. За словами Мезенцева О. та Мезенцева К., урбіцид в Україні помітно відбувається в окупованих містах, зокрема, шляхом зміни ландшафту пам'яті, що суттєво змінює вигляд міст, руйнуючи символічні будівлі, важливі для української ідентичності.¹⁴

Російські дії, спрямовані проти ландшафту пам'яті на окупованих територіях, не можна пояснити мотивами військової необхідності. Важко стверджувати, наприклад, що видалення меморіалу Голодомору та встановлення пам'ятників російським військовим діячам або навіть Леніну пропонує якусь відчутну військову перевагу. Ці практики служать ширшій меті, яка виходить за межі поля бою та поширюється на символічну та ідеологічну сферу. Тим не менш, їхня правова оцінка все ще має бути сформульована у відносно вузьких рамках міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного права прав людини (МППЛ).

2. Правова оцінка руйнування пам'яток під час воєнного часу: перспектива МГП

Як міжнародне гуманітарне право (МГП), так і міжнародне право прав людини (МППЛ) забезпечують правову основу для захисту ландшафту пам'яті під час збройного конфлікту та окупації.

Щодо МГП, цей аналіз спирається на принцип «без змін» або консерваційний принцип, який захищає довоєнні урядові та правові структури окупованої держави, а також на загальні правила щодо захисту культурної спадщини під час війни. Що стосується МГП, яке продовжує застосовуватися як *lex specialis* під час збройного конфлікту, основна увага буде зосереджена на системі культурних прав.

Згідно з Гаазькою конвенцією 1954 року, міжнародне гуманітарне право захищає культурні цінності, визначені як «рухоме або нерухоме майно, що має

¹⁴ Mezentsev K., Mezentsev O. (2022). War and the city: Lessons from uricide in Ukraine. *Czasopismo Geograficzne*, 93(3): 495–521. <https://doi.org/10.12657/czageo-93-20>

велике важливе значення для культурної спадщини кожного народу»¹⁵, від знищення та привласнення під час збройного конфлікту. Однак, окрім цих матеріальних елементів, поняття «культурна спадщина» також охоплює колективну пам'ять, мову та традиції, всі з яких дедалі частіше стають мішенню за допомогою символічної та мнемонічної війни.

Спільними елементами культурної спадщини, як її розуміють у міжнародному праві, є а) відчуття того, що вона є формою спадщини, яку слід зберігати в безпеці та передавати майбутнім поколінням, б) її зв'язок з груповою ідентичністю та в) бути одночасно символом культурної ідентичності самоідентифікованої групи, будь то нація чи народ, та й важливим елементом у побудові ідентичності цієї групи.

Як зазначає Блейк: «саме її роль у побудові культурної ідентичності є елементом, що захищається, коли культурна спадщина розглядається як елемент в рамках прав людини»¹⁶.

Прокуратура МКС широко тлумачить термін «культурна спадщина», виходячи за межі культурних цінностей та охоплюючи як продукти, так і процеси. Цей термін позначає почуття ідентичності та приналежності громади та включає культурні ресурси як у матеріальній, так і в нематеріальній формах. Отже, культурна спадщина включає пам'ятки з ознаками культурної цінності. Культурна спадщина стосується не лише фізичних форм спадщини, таких як матеріальні об'єкти та артефакти (включаючи цифрові артефакти), але й «практик та атрибутів групи чи суспільства, які успадковані від минулих поколінь, зберігаються в сьогоденні та передаються майбутнім поколінням для блага та безперервності»¹⁷. Таким чином, коли вони вбудовані в практики, символи та місця, що мають значення, як колективна пам'ять, так і ландшафти пам'яті потенційно можуть кваліфікуватися як частина культурної спадщини.

Згідно з нормами МГП, культурні цінності та спадщина отримують загальний захист, яким користуються всі цивільні об'єкти. До них належать: принцип розрізнення (який забороняє прямі напади на будь-яку ціль, що не відповідає визначенню законної військової мети); принцип пропорційності (який вимагає, щоб наслідки нападів на цивільне населення та цивільні об'єкти, включаючи культурні цінності, не були надмірними порівняно з конкретною та прямою військовою перевагою, яку прагнуть отримати); та принцип запобіжних заходів (який вимагає від атакуючої та обороняючої сторони вживати різних запобіжних заходів для обмеження наслідків бойових дій для осіб та об'єктів, що перебувають під захистом)¹⁸.

¹⁵ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, with Regulations for its Execution, adopted at The Hague, May 14, 1954, entered into force August 7, 1956.

¹⁶ Blake J., "On Defining the Cultural Heritage" International and Comparative Law Quarterly 49, No. 1 (2000), 77.

¹⁷ Office of the Prosecutor, International Criminal Court, Policy on Cultural Heritage (June 14, 2021), paras. 13–15.

¹⁸ Idem

Відповідно, будь-яка активність дотична пам'ятників та інших культурних об'єктів, важливих для колективної пам'яті, повинен суворо дотримуватися загальних принципів МГП.

В іншому випадку такі напади можуть підпадати під дію міжнародного кримінального права. Згідно зі Статутом Міжнародного кримінального суду, руйнування будівель, призначених для релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійних цілей, та історичних пам'яток, а також руйнування та захоплення, що не є обов'язковим для потреб конфлікту, є воєнними злочинами як у міжнародних, так і в неміжнародних збройних конфліктах¹⁹. Такі напади також можуть вважатися злочином проти людяності, коли вони рівносильні переслідуванню, якщо вони «скосні як частина широкомасштабного або систематичного нападу [...] проти будь-якої ідентифікованої групи чи колективу за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними, [...] або іншими ознаками, які загально визнані як неприпустимі згідно з міжнародним правом»²⁰.

У цьому контексті трансформація ландшафту пам'яті через дії, що рівносильні ідентифікуванню, меморіциду та урбаніциду, може підпадати під захист культурної спадщини згідно з міжнародним гуманітарним правом (МГП). Систематичні зусилля Росії щодо зміни ландшафту пам'яті шляхом знищення українських пам'ятників на окупованих територіях потенційно можуть бути кваліфіковані як воєнний злочин. Однак, на думку автора, подвійну стратегію стирання українських маркерів ідентичності та заміни їх російським історичним наративом також слід розглядати крізь призму злочинів проти людяності, а саме злочину переслідування. Це особливо актуально в контексті окупації, де така практика є частиною ширшої політики, спрямованої на утвердження територій як «споконвічно російських» шляхом знищення будь-яких слідів української ідентичності, включаючи історію та пам'ять.

Російська Федерація не визнає ситуацію на окупованих українських територіях окупацією. Натомість вона називає свої дії звільненням того, що вона називає історично російськими землями, та рішуче опирається використання термінології, пов'язаної з окупацією. Хоча таке заперечення не має жодного відношення до застосування міжнародного гуманітарного права (МГП) – яке застосовується незалежно від визнання.

Відповідно, українські території, що перебувають під фактичним контролем Росії, слід розглядати як об'єкт військової окупації. Бенвеністі визначає окупацію як «ефективний контроль держави (однієї чи кількох держав чи міжнародної організації, такої як Організація Об'єднаних Націй) над територією, на яку ця влада не має суверенного права, без волі суверена цієї території». Посилаючись на статтю 42 Гаазького регламенту, Міжнародний Суд (МС) заявив, що «територія вважається окупованою, коли вона фактично перебуває під владою ворожої армії, і окупація поширюється лише на територію, де така влада була встановлена і може здійснюватися».

¹⁹ Office of the Prosecutor, International Criminal Court, Policy on Cultural Heritage (June 14, 2021), paras. 13–15.

²⁰ International Committee of the Red Cross, Customary IHL: Rule 40 – Respect for Cultural Property

Це піднімає питання, чи дозволяє закон окупації окупаційній державі змінювати ландшафт пам'яті окупованих територій та застосовувати власні закони про пам'ять екстериторіально. Хоча закон окупації прямо не стосується мнемонічного регулювання, його загальні принципи можуть запропонувати керівництво щодо того, чи може окупаційна держава законно змінювати колективну пам'ять та нав'язувати свій історичний наратив місцевому населенню.

Гаазька угода передбачає збереження статус quo ante, що закріплено у статті 43, яка говорить, що коли влада законної влади переходить до рук окупанта, останній повинен вжити всіх заходів для «відновлення та забезпечення, наскільки це можливо, громадського порядку та безпеки, дотримуючись, якщо це абсолютно не перешкоджає, чинних законів, чинних у країні». «Повага до чинних законів» у статті 43 посиляється на «консерваційний принцип» як основу права окупації, який передбачає, що окупована територія не повинна піддаватися правовим, політичним, соціальним чи економічним перетворенням з боку окупаційних сил. Окупант не може діяти як суверенний законодавець, тим більше в галузях, які передбачають довгострокові наслідки, що виходять за рамки тривалості окупації, і будь-які зміни існуючого порядку на окупованій території мають бути мінімальними²¹.

Ферраро та Оркін зазначають, що права та обов'язки держави-окупанта вимагають підтримки нормального життя та управління територією на благо місцевого населення. Правила окупації не дозволяють окупаційній державі здійснювати свою владу для просування власних інтересів, окрім військових. Заходи, що вживаються окупаційною владою, повинні уникати далекосяжних змін існуючого порядку. Вираз «чинні в країні закони» у статті 43 стосується не лише законів у вузькому сенсі цього слова, але й конституції, указів, постанов, судових прецедентів (особливо на територіях із традицією загального права), а також адміністративних постанов та виконавчих наказів, за умови, що відповідні «норми» є загальними та абстрактними²².

Стаття 64 Четвертої Женевської конвенції 1949 року виражає в більш точній та детальній формі положення статті 43 Гаазького регламенту, що дозволяє призупинити або скасувати чинні закони та прийняти нове законодавство у трьох виняткових ситуаціях. По-перше, для усунення будь-якої прямої загрози своїй безпеці та підтримки безпечних ліній зв'язку; по-друге, для виконання своїх обов'язків згідно з Женевською конвенцією, та по-третє, для забезпечення «впорядкованого управління» окупованою територією.

Жодних фундаментальних інституційних змін не повинно бути дозволено навіть на тимчасовій основі²³. Тому міжнародне право військової окупації слід розуміти так, що окупаційна держава здійснює тимчасовий та тимчасовий контроль над іноземною територією. З цього випливає, що заходи, вжиті окупаційною владою, повинні уникати далекосяжних змін у існуючому порядку.

²¹ Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and Its Annex: Regulations, art. 43 (1907).

²² Orkin M. and Ferraro T., "IHL and Occupied Territory" Humanitarian Law & Policy Blog

²³ Roberts, A. "Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights" The American Journal of International Law 100, No. 3 (2006):580-622.

Принцип охорони природи також диктує, що зміни повинні відповідати тимчасовому характеру окупації, і, таким чином, той факт, що Росія кардинально змінює ландшафт пам'яті та мнемонічні спогади про окуповані території, явно суперечить цим принципам.

3. Правова оцінка руйнування пам'яток під час воєнного часу: перспектива МППЛ

Хоча деякі вчені стверджують, що історично практика окупаційних держав «відображає їхній рішучий опір ідеї застосування МППЛ»,²⁴ характер військової окупації чітко ілюструє важливість спільного застосування обох гілок права. Право військової окупації забезпечує «баланс між інтересами місцевого населення та інтересами окупаційної армії» та одночасне врахування цих двох протилежних аспектів²⁵.

У рішенні у справі Волла 2004 року МС ООН вдався до МППЛ одночасно з МГП як *lex specialis* під час військової окупації та виніс рішення щодо екстериторіального застосування основних договорів з прав людини, включаючи МПГПП, МПЕСКП та ПД.²⁶

Загалом, режим військової окупації передбачає, що всі функції уряду повинні бути тимчасово виконані окупаційною державою для гарантування нормального життя цивільного населення. Але ці повноваження не є абсолютними, оскільки, за словами Пелле, «права окупанта [...] знаходять свої абсолютні межі у відношенні до суверенних прав народу, територія якого окупована»²⁷.

Таким чином, право прав людини може надати нормативне роз'яснення, з його широкою практикою (відсутньою за МГП), у вирішенні конкретних вказівок щодо взаємодії між адміністрацією окупанта та цивільним населенням у контексті звичайного життя.

Оскільки міжнародне право прав людини (МППЛ) продовжує застосовуватися під час окупації, окупаційна держава залишається пов'язаною своїми зобов'язаннями щодо прав людини перед населенням окупованої території. Це має важливі правові наслідки. У контексті пам'ятних ландшафтів цей аналіз коротко розгляне ширші рамки захисту культурних прав, а також більш конкретне питання меморіалізації та прав, пов'язаних з пам'яттю.

У праві прав людини культурна спадщина розуміється як ресурси, що забезпечують процеси культурної ідентифікації та розвитку окремих осіб та груп, які вони, неявно чи явно, бажають передати майбутнім поколінням. У преамбулі до Декларації ЮНЕСКО 2003 року наголошується, що «культурна спадщина є важливим компонентом культурної ідентичності та соціальної

²⁴ Roberts, A. "Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights" *The American Journal of International Law* 100, No. 3 (2006):580-622.

²⁵ Ferraro, T. "Occupation and Other Forms of Administration of Foreign Territory" *International Committee of the Red Cross*, [in:] *Expert Meeting Report*, March 2012, 117

²⁶ UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/about-us/introducing-unesco>

²⁷ Pellet, A. "The Destruction of Troy Will Not Take Place," [in:] *International Law and the Administration of Occupied Territories*, ed. Emma Playfair (Oxford: Clarendon Press, 1992), 174.

згуртованості, тому її навмисне знищення може мати негативні наслідки для людської гідності та прав людини»²⁸.

Важливі правові основи культурних прав можна знайти не лише в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, зокрема у статтях 13–15, але й у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, зокрема в положеннях, що захищають право на приватне життя, свободу думки, совісті та релігії, свободу переконань та їх вираження, свободу об'єднань та мирних зібрань.

Ці права також є ключовими для забезпечення повної реалізації культурних прав. Дійсно, культурні права виходять за межі поєднання громадянських та політичних прав, а також економічних та соціальних прав, і тому є важливими маркерами взаємозалежності та неподільності²⁹.

Культурні права захищають права кожної людини, окремо та в спільноті з іншими, а також груп людей, розвивати та виражати свою людяність, свій світогляд та значення, які вони надають своєму існуванню та розвитку, зокрема, через цінності, вірування, переконання, мови, знання та мистецтво, інституції та способи життя. Такі права також можна розглядати як захист доступу до культурної спадщини та ресурсів, що дозволяють таким процесам ідентифікації та розвитку³⁰.

Що стосується обставин російської окупації українських територій, то УВКПЛ визнало навмисне знищення культурної спадщини України на окупованих територіях, зокрема шляхом знесення та заміни пам'ятників, проблемою прав людини.³¹ По-перше, спроби стерти будь-які пам'ятники, пов'язані з Україною, можуть бути інтерпретовані як «готовність стерти одну частину історії або певний наратив»³².

Слід також зазначити, що культурна спадщина не лише захищена законом збройних конфліктів, але й участь у культурному житті є частиною прав людини та важливим компонентом культурної ідентичності. Це означає, що і Росія, і Україна, як учасниці Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, повинні забезпечити реалізацію права на доступ та користування культурною спадщиною стосовно тих, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, включаючи тих, хто перебуває під їхнім ефективним контролем.

Захист конкретного пам'ятного ландшафту може підпадати під захист культурних прав і має бути забезпечений державою-окупантом як частина її зобов'язань згідно з міжнародним правом прав людини.

²⁸ Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. Advisory Opinion. I.C.J. Reports 2004, 136.

²⁹ Human Rights Council, *Resolution 34/2: Promotion of the Enjoyment of the Cultural Rights of Everyone and Respect for Cultural Diversity*, UN Doc. A/HRC/RES/34/2 (06.04.2017), para 2

³⁰ Human Rights Council, *Final Report of the Study on Indigenous Peoples and the Right to Participate in Decision-Making*, UN Doc. A/HRC/18/42 (17.08.2011), para 3.

³¹ Shaheed, F. Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, UN Doc. A/HRC/23/24 (23.03.2013), para 7.

³² Shaheed, F. Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, UN Doc. A/HRC/17/13 (23.03.2010), para 4.

ВИСНОВКИ

Російська окупаційна практика порушує критичні питання щодо того, чи мають мешканці окупованих територій право на збереження свого ландшафту пам'яті від незаконного втручання окупаційної держави, і які правові механізми можна застосувати для захисту цього права. Російсько-українська війна ілюструє, що сучасні збройні конфлікти виходять за рамки звичайного насильства, такого як стрільянина чи мародерство, і все частіше охоплюють війну проти пам'яті. Росія, як окупаційна держава, зайнялася вибіркоvim та інструментальним застосуванням як міжнародного гуманітарного права (МГП), так і міжнародного права прав людини (МППЛ), однією з ключових цілей якої є нав'язування місцевому населенню альтернативного, санкціонованого державою, історичного наративу. З огляду на твердження Спеціального доповідача ООН, що право на історичну пам'ять може становити елемент культурних прав, ця практика порушує питання про те, чи сама пам'ять підлягає правовому захисту під час окупації.

Переформатування ландшафту пам'яті під час окупації створює нові виклики для оцінки законності такої практики відповідно до існуючої системи МГП/МППЛ. Таке переосмислення окупаційної політики розкриває обмеження чинного правового режиму, який в першу чергу розроблений для вирішення проблеми матеріального руйнування культурних цінностей. Зараз розгортається більш підступний процес, форма «ментальної окупації», коли руйнування меморіалів, повторне встановлення раніше заборонених символів та встановлення нових пам'ятників працюють разом, щоб легітимізувати окупацію в колективній свідомості.

Консерваційний принцип окупаційного права повинен виключати такі незворотні втручання, спрямовані на маніпулювання історичною пам'яттю. Таким чином, існує нагальна потреба в подальшому розвитку та операціоналізації норм МПЗП, щоб забезпечити доступ до плюралістичних історичних наративів та забезпечити гарантії від індоктринації, заснованої на пам'яті.

АНОТАЦІЯ

Темою статті є дослідження використання Росією пам'ятників як інструментів ідеологічного контролю на окупованих українських територіях після вторгнення 2022 року. Зосереджуючись на демонтажі, зміні або встановленні пам'ятників та реконфігурації символічного простору, дослідження розглядає ці дії в рамках міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. У статті стверджується, що, демонтуючи українські меморіали та відновлюючи радянські символи, Росія прагне є переписати історичну пам'ять та нав'язати свій наратив, таким чином порушуючи консервативний принцип окупації та підриваючи культурні права. Спираючись на концепції меморициду та ідентициду, вона закликає до сильніших правових гарантій захисту національної пам'яті та культурної ідентичності в умовах окупації в сучасних збройних конфліктах.

Література

1. «Вчергове змінили історію». Окупанти у Луганську демонтували пам'ятники жертвам сталінських репресій та Голодомору. *Суспільне Донбас*. URL: <https://suspilne.media/amp/donbas/792915-v-okupovanomu-lugansku-demontuvali-pamatniki-zertvam-stalinskih-represij-ta-golodomoru/>
<https://suspilne.media/amp/donbas/792915-v-okupovanomu-lugansku-demontuvali-pamatniki-zertvam-stalinskih-represij-ta-golodomoru/>
2. Загарбники поставили пам'ятник Сталіну в окупованому Мелітополі. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/05/09/7511394/index.amp>
3. На Донеччині вдруге зруйнували пам'ятник Василю Сліпаку «Міфу». *Новинарня*. URL: <https://novynarnia.com/2022/07/10/na-donechchyni-vdruge-zruynuvaly-pamyatnyk-vasyliu-slipaku-mifu>
4. Російські загарбники знесли в Мангуші пам'ятник Гетьману Сагайдачному, – Андріющенко. *Lb.Ua*. URL: https://lb.ua/society/2022/05/07/516061_rosiyski_zagarbnyki_znesli.html
5. Росіяни встановлюють в окупованому Маріуполі пам'ятник Олександрі Невському. *LB.UA*. URL: https://lb.ua/society/2022/09/12/529133_rosiyani_vstanovlyuyut_okupovanomu.html
6. У захопленому росіянами Бериславі на постаменті під старим танком з'явився напис «сдохни путін». *Укрінформ* URL: <https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-regions/3479002-u-zahoplenomu-rosianami-berislavi-na-postamenti-pid-starim-tankom-zavivsa-napis-sdohni-putin.html>
7. У Маріуполі знесли пам'ятник жертвам Голодомору: мовляв, постраждала зовсім не Україна. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/war/u-mariupoli-znesli-pam-yatnik-zhertvam-golodomoru-movlyav-postrazhdala-zovsim-ne-ukrajina-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-amp-12016782.html>
8. У Мелітополі окупанти демонтували пам'ятник Тарасу Шевченку. *Читомо*. URL: <https://chytomo.com/u-melitopoli-rosijski-zaharbnyky-demontuvaly-pam-iatnyk-tarasu-shevchenku/>
9. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації : дис. ... д-ра архіт. : 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. К., 2006. 402 с.
10. Blake J., “On Defining the Cultural Heritage”. *International and Comparative Law Quarterly*. 49, No. 1 (2000), 77.
11. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, with Regulations for its Execution, adopted at The Hague, May 14, 1954, entered into force August 7, 1956.
12. de Vatte, E. *Le Droit des Gens ou principes de la loi naturelle appliques a la conduite et aux affaires des Nations et des Souverains*, VoL. II, Livre III, chapitre IX, Institut Henri Dunant, Geneve, 1983, p. 125
13. Ferraro, T. “Occupation and Other Forms of Administration of Foreign Territory” *International Committee of the Red Cross*, [in:] *Expert Meeting Report*, March 2012, p. 117.
14. Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and Its Annex: Regulations, art. 43 (1907).

15. Human Rights Council, *Final Report of the Study on Indigenous Peoples and the Right to Participate in Decision-Making*, UN Doc. A/HRC/18/42 (17.08.2011).
16. Human Rights Council, *Resolution 34/2: Promotion of the Enjoyment of the Cultural Rights of Everyone and Respect for Cultural Diversity*, UN Doc. A/HRC/RES/34/2 (06.04.2017)
17. International Committee of the Red Cross, Customary IHL: Rule 40 – Respect for Cultural Property
18. Koposov, N. *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*, 1st ed.(Cambridge: Cambridge University Press, 2017), p. 45.
19. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. Advisory Opinion. I.C.J. Reports 2004, 136.
20. Mezentsev K., Mezentsev O. (2022). War and the city: Lessons from urbicide in Ukraine. *Czasopismo Geograficzne*, 93(3): 495–521. <https://doi.org/10.12657/czageo-93-2>
21. Office of the Prosecutor, International Criminal Court, Policy on Cultural Heritage (June 14, 2021), paras. 13–15.
22. Orkin M. and Ferraro T., “IHL and Occupied Territory” Humanitarian Law & Policy Blog
23. Pellet, A. “The Destruction of Troy Will Not Take Place,” [in:] *International Law and the Administration of Occupied Territories*, ed. Emma Playfair (Oxford: Clarendon Press, 1992).
24. Roberts, A. “Transformative Military Occupation: Applying the Laws of War and Human Rights”. *The American Journal of International Law*, 100, No. 3 (2006):580–622.
25. Shaheed, F. Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, UN Doc. A/HRC/17/13 (23.03.2010).
26. Shaheed, F. Report of the Independent Expert in the Field of Cultural Rights, UN Doc. A/HRC/23/24 (23.03.2013).
27. UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/about-us/introducing-unesco>

Information about the author:

Perepelkin Ivan Oleksandrovich,

Master’s Student, Eurasian Studies Department,

Jagiellonian University

4, Władysława Reymonta St, Kraków, 30062, Poland